

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ ИЖОДИДА РАМЗЛАР ТАЛҚИНИ

Баҳор Тўраева

Тўраева Баҳор Баҳриддиновна

Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети

Жаҳон адабиёти кафедраси доценти,

филология фанлари бўйича фалсафа доктори

“Соҳил ёқалаб чопаетган олапар” қиссасида дунёнинг яралиши, денгиз ва қуруқлик ўртасидаги кўп йиллардан бўён давом этиб келаётган кураш, бир сўз билан айтганда, ёзувчининг олам ва одам ҳақидаги фалсафий мушоҳадалари бадиий ифодаланган. Қиссада воқеалар очик маконда, яъни денгизда содир бўлади ва етти кунлик замон қамровланади. Замоннинг тўғри чизиқли типи узлуксизлиги ва қайтарилмаслиги (абдийлиги) билан сюжет чизиқларини тизимлаштирган.

Поэтик рамзлар (қайиқ, она балиқ, кўк сичқон) орқали сюжет воқеалари мажозий маъно касб этган. Тағзамирида инсон ҳаёти курашлардан иборатлиги, қайиқ дунё тимсоли шаклида катта авлоднинг кейинги авлодга мероси эканлигини адиб образли тасвирлайди. Воқеалар кечими ҳад-худудсиз денгизда, жон талвасасида сувсизликдан ниҳоятда азоб чеккан тўрт нафар инсон (уч авлод вакиллари)нинг аянчли аҳволини ифода этган. Асар қаҳрамонларининг моҳияти, борлигини тушуниш ва тушунтиришда персонажларнинг нутқий мулоқоти асос вазифасини ўтайди. *“Ҳар бир одам, М.Бахтинга кўра, ўз овози, дунёқараши ва тасаввурларига эга бўлган мустақил субъект. Шунинг билан бирга инсон фақат одамлар билан, ўзи билан, дунё билан мулоқотдагина мавжуд. М.Бахтин ёзишича, “ҳаёт ўз табиатига кўра диалогик характерда... яшаиш, демак – диалогда қатнашиш: муомала қилиш, эътибор қаратиш, масъуллик, келишув ва бошқалар...”*[2; 9]. Чингиз Айтматовнинг маҳорати шундаки, макон (Воқеалар фақат денгизда бўлиб ўтади) ва замонда (Ўтмишга назар солинмайди, келажакка мурожаат қилинмайди, вақт бир текис ҳаракатланади) турфалик бўлмаса-да, асар воқеалари китобхоннинг қалбини ларзага солади, ечимини – боланинг тақдири қандай эканлигини сабрсизлик билан билгиси келади. Сюжет воқеалари макон ва замонда чекланганлиги боис сюжетнинг кескин конфликт асосида шиддат билан ривожланиши тақозо этилган. Қаҳрамонларнинг тўлқинлар билан олишуви ҳамда қалб зиддиятлари параллел қўйилган. Инсоннинг табиат қудрати олдида ожизлиги, ғарқ бўлмаслик учун тўлқинлар билан шиддатли олишуви, қаҳрамонларнинг қалб кечинмалари, ички зиддиятлари қиссанинг мазмун-моҳиятини белгилаб беради.

Қисса ер юзининг ҳамма тарафини сув қоплаб олган, ҳали бирор парча қуруқлик бўлмаган замонлар тўғрисидаги асотирдан бошланади. Лувр ўрдаги қай тарафга парвоз қилмасин, уя қуриш учун аввалию охири йўқ маҳобатли сувдан бўлак бирор парча ер йўқлигига ишонч ҳосил қилади. Ноиложликдан кўксидagi патларни юлиб, ўзига уя қурди ва бора-бора кенгайиб, ер ҳосил

бўлди. Шундан буён денгиз – қуруқликка, қуруқлик – денгизга қарши жанг қилади. *“Рутубатли, изгиринли, қоп-қора тун қўйнида ҳайҳотдай ястаниб ётган Охота денгизи соҳилларида табиатнинг икки қудратли кучи – қуруқлик билан денгиз ўртасида азалий, тинимсиз кураш давом этади: қуруқлик денгизнинг асов тўлқинларига тўсқинлик қилишга интилади, денгиз эса қуруқликка ҳужум қилишда тиним билмайди”*[1; 1]. Қисса азалий кураш тасвири билан бошланади. “Ёр денгиз зарбаларидан билинар-билинемс титираётгани”, “денгиз билан қирғоқнинг қутуриб олишаётгани” ва булар ўртасига тушиб қолган инсонга осон тутиб бўлмаслиги китобхонни асар воқеалари мобайнида рўй берилиши кутилаётган хавфдан огоҳ этаётгандек бўлади. Шимолда яшовчи нивхлар: Ўрхон бобо, Киrisk, отаси Эмрайн ва тоғаси Милхуннинг нерпа овига боришлари асар сюжетини ташкил қилади. Адиб уч авлод вакилини қайиқда бирлаштиради: катта авлод вакили Ўрхон бобо, ўрта авлод вакиллари: Эмрайн ва Милхун ҳамда кичик авлод вакили Киrisk. Ёзувчи Ўрхон бобонинг портретини тўлароқ тасвирлайди: *“Юзи қўнғир тус олган, озгин, кекирдаги туртиб чиққан, манглайи ва айниқса, бўйинларини тарам-тарам ажин босган, қўллари ҳам йирик, суякдор панжа бўғинлари ёнгоқдай шишиб чиққан кекса овчи... Сочларига оқ оралаган, бутунлай оқ десаям бўлади. Қорайган юзида оқши қошлари кўзга аниқ ташланарди”*[1; 3]. Асарнинг кейинги ўринларида чолга Киriskнинг нигоҳи билан боқади: *“Унинг назарида Ўрхон бобо бутун умр худди ҳозиргидай кекирдаги туртиб чиққан, узун бўйинли, қўллари ўсимлик илдизларидай сертомир, ҳамма нарсани сезувчи, кўзлари мудом ёшланиб турган чол бўлгандай эди. Уни бошқача тасаввур қилиш мумкинми ахир?”*[1; 22] Эмрайнни *“гавдали ва дароз, кенг яғринли, серсоқол”*, Милхунни *“ғўлабирдан келган, дум-думалоқ ва чайир”*, дея таърифлайди. Асар экспозициясида Киriskнинг портретида ўн бир-ўн икки ёшлардаги қора кўз бола, ҳаяжондан юзида билинар-билинемс сепкиллар худди онасиникига ўхшаб, сиртига тепиб чиққан тасвири билан чекланилади. Воқеалар ривожига муаллиф Киriskка онасининг нигоҳи билан яна бир бор разм солади: *“Онасининг айтишича, Киrisk отасига жуда ўхшаб кетаркан. Катта бўлса, қуйиб қўйгандай Эмрайннинг ўзгинаси бўлади-қолади, дейди. Киriskнинг кўзлариям отасиники сингари қўйкўз, тишлариям отасиникидай мустаҳкам, олдинги иккита курак тиши бир оз туртиб чиққанди. Яна онасининг айтишича, катта бўлса, Киriskнинг ҳам отасиникидай қоп-қора ва дағал қалин соқоли бўларкан”*. Муаллиф воқеалар ривожига давомидида портрет тасвирини образларнинг хатти-ҳаракатлари орқали бойитиб боради.

Бу ов Киriskка бағишланган бўлиб, у келажакда катта овчи бўлиши, каттаю кичикка ўлжаларни адолатли тарқатишининг дебочаси эди. Онаси овга жўнатаётганда ёвуз қирнларни чалғитиш учун Киrisk ўрмонга бориши ва олиб келган ўтини ҳўл бўлмаслигини уқтиради. Оталар билан болалар биргаликда овга чиқишларини жинлар ёқтирмаслиги; болаларга қирнлар зиён-заҳмат етказиб, майиб-мажруҳ қилиб қўйиши; шомоннинг ёш овчига ҳамиша хайрихоҳ, меҳрибон бўлинглар, деб Ёр ва Сувга ёлвориши; Киriskнинг тақдирини осмондаги юлдузлардан бирига топшириб, болага

хамиша паноҳ бўл, деб қилган дуо-илтижолари фожеанинг даракчиси сифатида китобхонни сергаклантиради. Ўрхон бобо ясаган қайиқлари ичида энг яхши қайиқ шу эканлиги ҳақида ўй суриб, “ёпирай, ишқилиб, бу охиргиси бўлмасин-да, деб беихтиёр кўнгли ғашланади. Чол “сен муносиб қайиқсан, ясаган қайиқларим ичида энг дилбарисан... Иним, тумшуғингда бошини ликиллатиб, жони ичига сиғмай ўтирган анави бола ҳам ўсиб, вояга етгунча кутгин, дея хаёлан қайиққа мурожаат қилишида ҳам ҳалокатга ишора бордек гўё.

Воқеаларга чол ва бола нигоҳи орқали назар солинади. Адиб бу ходисани шундай изоҳлаган: “Ўсмир оламни, инсонларни англаб етишга ҳаракат қилади. Қария – ўз тажрибалари билан менга кўмаклашади. Бола эса фикримни равшанроқ ифодалаб беради, баъзан чол айтолмаган томонларни очиб ташлайди. Улардан ҳар бири ўзларича айтмоқчи бўлган фикримни баён этишда ёрдам берадилар. Бироқ икковлари ҳам менинг бир бўлагим”.

Асарнинг семиотик калити – Соҳил ёқалаб чопаётган олапар денгизга овга чиққанлар учун маёқ вазифасини ўтагани учун ҳам ўз ўрнида қанчалик куч-қудратга эга эканлиги, ҳамиша ўрнидан жилмай, денгизнинг ҳар қандай ҳамлаларига бардош бериб турганлиги, ҳатто болага яшаш учун умид чироғини ёққанлиги билан қиссанинг мазмун-моҳиятини тўла ўзида қамрай олган. Қайиқ ердан узоқлашганда, айниқса Олапар тўсатдан тўлқин мавжлари ортида кўринмай қолганида боланинг кўнгли қандайдир хавф-хатарни илғай бошлади. Китобхон ҳам, ўз навбатида, рўй беражак нохушликни сезади.

“Соҳил ёқалаб чопаётган олапар” қиссасида ёзувчи қаҳрамонларнинг руҳий ҳолатини кўз орқали тасвирлашга урғу беради. Кириск денгиз овига биринчи марта чиқаётгани сабабли ниҳоятда хурсанд эди: *“У бахтиёрлигини сира яширолмасди – қорамағиз таранг яноқлари ял-ял ёнарди, ҳаммадан ҳам унинг чақнаб, порлаб турган кўзларида қалбидаги қувонч ва гурур сезилиб турарди. Ўрхон бобо қисик кўзлари билан денгиз уфқига боқар экан, шодлигини яширолмай тоқатсизланаётган боланинг руҳиятини ҳам сезиб турарди. Чолнинг кўзларида майинлик балқиди – эҳ, болалик экан-да”* [1; 3].

Олапар кўринмай қолгандан сўнг қайиқнинг турли йўналишларига кўра қоянинг қайси томондалиги бўйича Ўрхон бобо боланинг зеҳнини синовдан ўтказди:

– *“Яхши, энди айтгин-чи, қандай аниқлаяпсан, ахир тўрт тарафимиз фақат сувдан иборат бўлса? – ўсмоқчилаб сўради Ўрхон бобо. – Шунга айтиб бера оласанми?”*

– *Мени бошқа кўзим ҳам бор, – жавоб берди Кириск.*

– *Қанақа кўз у?*

– *Билмадим. Қорнимда бўлса керак. Ана шу қорнимдаги кўзим юмуқ турсаям кўраверади.*

– *Қорнида кўзи бор экан! – қулиб юборди ҳамма.*

– *Айтганича бор, – деди унинг гапини маъқуллаб Ўрхон бобо. – Одамда шунақа кўз ҳам бўлади. Аммо у қориндамас, бошида бўлади”* [1; 10].

Нерпанинг жигарини еганда чанқоқлик ниҳоят даражада ортади, лекин денгизда кўп сув ичиш мумкин эмас, деган қатъий қоида бор. Кириск ҳали бола бўлса-да, буни яхши тушунади: *“Кўзинг айтиб турибди, тўймабсан. Майли, айтганинг бўлсин, сенга яна озроқ қўйиб берай. Жигар дегани жуда кучли нарса. Ердалигимизда челақлаб ичсанг ҳам бўлаверади, – деди Ўрхон бобо яна жилдиратиб чўмичга сув қуяркан”* [1; 22].

Асарда лувр ўрдаги ва Она балиқ ҳақидаги икки асотир келтирилган. Лувр ўрдаги ҳақидаги асотир сув ва куруқликнинг қандай пайдо бўлгани тўғрисида ибтидоий тушунчалар маҳсули бўлса, Она балиқ асотирида шимолда яшовчи нивхлар ўзларини Она балиқдан тарқгани ва тотем сифатида унга топинишлари ифодаланган. Ўрхон бобо бир умр мафтун этган сирли тушларида Она балиққа етишиш илинжида тинимсиз ҳаракат қилади: *“Улар ақл бовар қилмас куч ва шиддат билан тунги океаннинг туб-тубидан чиқувчи ажойиб-ғаройиб шуъла билан жимирлаётган уфқнинг тайинсиз ҳудуди томон интилишарди. Улар қаришларидан тиним билмай кўпириб келаётган ўркакч-ўркакч тўлқинларни гавдалари билан ёриб, гоҳ баландга, гоҳ пастга парвоз қилишдан чексиз лаззат олиб ўқдай учишарди. Уларнинг ёнгинасидаги ой эса шошилаётган тўлқинлар тизмасидан ортда қолмай кўзгу шуъласи янглиғ бир ерда турмасдан иккаласининг изидан мудом кузатиб борарди. Шу лаҳзаларда ёлғиз ой билан ёлғиз улар – у билан Сув париси ва чексиз уммон кенглиги ҳоким эди борлиққа. Оламда фақат улару фақат уммон бор эди!”* [1; 7]. Она балиқ инсоннинг ўзлиги тимсоли сифатида тасвирланган. Ўрхон бобо тинимсиз у ҳақида ўйлайди, ҳатто шу тушларини ўлгандан сўнг ҳам абадиятга дахлдор бўлишини, ўзи билан у дунёга олиб кетишини истайди.

Воқеалар кескин тус олиб, туман ичида қолган қайиқдагилар жуда ночор аҳволда қолишганди. Шиддатли тўлқинлар қайиқни номаълум манзилга элтиб ташлаган, ҳатто кекса денгизчи Ўрхон бобо ҳам табиатнинг бу номаъқулчилиги олдида ожиз эди. Эмрайн ва Милхун мақсадсиз эшкак эшишарди. Кириск эса онасининг ёнига, қариндош-уруғларининг ёнига, уйларига, ўчоқлари, жилғалари, ўтлоқларига тезроқ бориш истаги билан ёнарди.

Тўрт кунлик очлик ва ташналикдан қийналган Ўрхон бобо Она балиқнинг даргоҳига боришга ҳамда у ерда абадий қарор топишга жазм этди. *Қайда сузиб юрасан, эй, Буюк Она балиқ? Қаҳрамоннинг ички зиддияти шу ўринда ёрқин тасвирланган: “Ўрхон ўзининг кимлигини билар, сўнгги бўсага олдида ўзининг қанчалик куч-қувватга, қадр-қимматга эга эканлигини яхши ҳис қиларди. Фақат биргина нарса, у ҳам бўлса совуқдан кўкариб кетган Кирискнинг кейинги кунларда ҳадеб чолнинг пинжига ётишиб олиб, унинг ҳимоясига, ғамхўрлигига муҳтожлиги Ўрхоннинг ўйлаган хаёлларини амалга оширишдан тийиб турарди. У болага ич-ичидан ачинарди. Аммо худди фақат бола учунгина шундай қилиши зарур эди...”* [1; 34]. Милхун ва Эмрайн ҳам ўзларини денгизга улоқтиришди. Фақат ташналик ва очлик азобидан қутулиш учун эмас, Кирискнинг ҳаётини бировга узайтириш, уни сақлаб қолиш учун шундай йўл тутишди. Асар кульминациясида

Эмрайннинг икки ўт ўртасида қоврилиши, ички зиддиятининг кескин ҳолати ифодаланган: *“Агар сув тугаб, ажали етгудек бўлса, у қайиқда ўлсин, токи Ўрхон оқсоқол, Милхун ва энди шайланган отаси каби денгизга ўзини ташлашга мажбур бўлмасин. Бошқа йўл қолмаганди. Шафқатсиз тақдирга тан беришдан бошқа иложи йўқ эди... Аммо ўн бир яшар бола қуюқ туман ичида, ҳадсиз-ҳудудсиз денгизда бутун олам билан юзма-юз қолиб, таиналик ва очликдан аста-секин ўлиб кетишини ўйлаганида Эмрайннинг юраги орқасига тортиб кетарди. Мана шуниси у асло рози бўлолмас, ҳаммадан ҳам шуниси эзиб юборарди. Шунда у: “Ўғлимни ёлғиз қолдириб кетолмайман, у билан бирга ўлганим маъқул”, деган фикрга ҳам борганлигини пайқаб қоларди...”* [1; 44]. Эмрайнга ниҳоятда оғир эди, ўғлининг тирик қолиши учун ўзини маҳв этса-да, ёлғиз денгиз ўртасида ташлаб кетишга кўнгли бўлмасди. Сидқидилдан фарзандини омон қолишини истаган отага коинот ҳам марҳамат кўрсатди. Зурриёдини шафқатсиз азобдан, кимсасизликдан асраб қолди.

“Соҳил бўйлаб чонаётган олапар” асари инсонга бўлган умиднинг ёрқин намунаси саналади. Болани – келажакни сақлаб қолиш учун, энг сўнги томчи сувни ичиб қўймаслик учун катталар бирин-кетин ҳалок бўлишади: агар катталар ўзларини келажакни – болани сақлаб қолиш учун қурбон қилишмаганда чанқоқликдан бола – келажак ҳам ҳалок бўларди. Сўнги томчи сув билан тирик қолган бола ўз манзилига – она маконига етиб боради. Бу инсон ва унинг елкасидаги масъулият ҳақидаги, баниолам ҳамда одам учун келажакни сақлаб қолиш ҳақидаги тимсолий хулоса, тимсолий ҳикмат эди”[3].

Авлодларнинг яшаши учун ўзларини ажал қомига тутган оталар образи уч буюк сиймода умумлаштирилган. Балки адиб бу образлар орқали ўз отасини тасвирлагандир. Тўрақул Айтматов ўзи Москвада қолиб, поездда хотини Наима хоним билан фарзандларини жўнатаётганда қалбида Эмрайннинг ҳислари жумбушга келгандир. Поезд манзилга етгунга қадар тинимсиз кўзёши қилган, гўдаклик қалби билан отасини қайта кўролмаслигини сезган Чингиз Кирискда ўзининг қалб туғёнларини гавдалантиргандир: *“Отасига ёпишиб, унга ачиниб, кўзёшларини тиёлмай ҳиқиллаб ётган бола илгари ўзига маълум бўлмаган азалий фарзандлик меҳрини туйди. У ана шу ҳис-туйғуларни сўз билан ифода эта олмасди – булар унинг қалбига, қон-қонига, юрак тепишига сингиб кетганди”*.

ФҲЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Aytmatov Ch. Sohil yoqalab chopayotgan olapar. Qissa. Ruschadan Asil Rashidov va Mahkam Mahmudov tarjimasii. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san‘at nashriyoti, 1984. – 52 b.
2. Болтабоев Ҳ. XX аср адабиётшунослигида диалогизм ва Михаил Бахтиннинг адабий-эстетик таълимоти// Филология масалалари. – Тошкент, 2016. – №4. – Б. 8–15.
3. Назар Эшонқул. Чингиз Айтматов сабоқлари.
<http://xs.uz/uzkr/post/chingiz-ajtmator-saboqlari>

4. Сафронов В. Лекции по системному анализу. Электронная версия / ru.wikipedia.org

5. Шундай бир адабиёт яратайликки... (Чингиз Айтматов ва Анвар Жўрабоев суҳбати) (1987) / <https://ziyouz.uz/suhbatlar/shunda-bir-adabiyot-yarata-likki-chingiz-a-tmatov-va-anvar-joraboev-suhbati-1987/>